

УДК 340.12

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Андрій ЛУЦЬКИЙ,

кандидат юридичних наук, доцент, ректор
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

SUMMARY

The article analyses the philosophical and legal content of existentialist ideas. The author traces the main conditions of the formation of the given philosophical current and characterizes its founders' views such as S. Kierkegaard, Jaspers, B. Mayhofer. The article presents the author's view of the influence of existentialism on the category of human life and the man's place in the system of legal relations. The main emphasis is placed on the results of sociological sample which determined existential perception of legal ideology and its derivative – legal relations of ordinary Ukrainians. The author concludes that the activation of the introduction of legal ideology on the existential level is quite relevant at the current stage of the Ukrainian state and society development.

Key words: legal ideology, existentialism, being, comprehension of law, legal entity, natural law, positive law.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється аналіз філософсько-правового змісту ідей екзистенціалізму. Прослідковуються основні обставини виникнення цієї філософської течії, характеризуються погляди таких її основоположників, як С. К'єркегор, К. Ясперс, В. Майхофер. Подається авторське бачення впливу екзистенціалізму на категорію людського буття і, відповідно, місце людини в системі правових відносин. Основна увага акцентується на результатах соціологічної вибірки, у якій визначалося екзистенціальне сприйняття правової ідеології та похідних від неї правовідносин пересічних українців. Автор приходить до висновку, що активізація впровадження правової ідеології на екзистенціальному рівні є достатньо актуальною на сучасному етапі розвитку української держави та суспільства.

Ключові слова: правова ідеологія, екзистенціалізм, буття, праворозуміння, суб'єкт правовідносин, природне право, позитивне право.

Постановка проблеми. Розвиток громадянського суспільства, соціальної та правової держави, процес правового регулювання суспільних відносин вимагає скрупульозного дослідження основоположних засад самого розуміння права та його ідеологічної сутності. Філософія права оперує різноманітними підходами до розуміння права та його ідеології, а саме: позитивістським, лібералістським, екзистенціалістським, феноменологічним та іншими підходами, які впродовж останніх століть не лише міцно утвердилися у свідомості, а й суттєво розвинулися та видозмінилися.

З огляду на наявну науково-методологічну базу актуальним є аналіз екзистенціалістського підходу до розуміння змісту правової ідеології. Цей науковий підхід притаманний багатьом науковцям уже півтора століття, починаючи із С. К'єркегора та запропонованого ним (1843 р.) базового поняття «екзистенція» [5, с. 23].

Проблемі екзистенціалістського підходу до трактування права та правової ідеології присвячені праці багатьох вітчизняних та іноземних науковців, а саме: А. Боттонде, І. Гояна, В. Маслова, В. Мельника, А. Перцева, С. Шевченка, Г. Шпренгера та інших.

Мета статті – визначення основних теоретичних аспектів впливу екзистенціалізму на зміст правової ідеології.

Виклад основного матеріалу. Широка відомість екзистенціалізму дозволяє відмовитися від детального розгляду його категоріального апарату. Проте зазначимо, що в нашій роботі найбільш оптимальним ми вважаємо вживання такого формулювання «екзистенція» (від лат. *existentia* – виступати, виходити, виявляти себе, існувати, виникати, показуватися, ставати тощо) – це філософська категорія, яка використовується для позначення конкретного буття:

– за часів середньовіччя екзистенцією позначали спосіб буття речі як створеного, похідного від божественного буття;

– у сучасній філософії екзистенцією позначають людське існування в його глобальній та глибинній специфічності [7].

Враховуючи цілі нашого дослідження, ми розглядаємо екзистенціальне в сентенції континууму цілісного людського існування в правових межах соціальної системи. На відміну від філософів-екзистенціалістів ми спираємося насамперед на внутрішні відчуття особистого правового простору суб'єктом правовідносин. Вважаємо, що правова ідеологія в екзистенціальній площині (звертаючись до трактату С. К'єркегора щодо «стадій» життя в «або – або» 1843 р.) має основним критерієм відмову від трансцендентних релігійних уявлень про право та правовідносини.

Узагальнення наукових першоджерел засвідчує, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології сформувався на початку ХХ ст. під впливом екзистенціалізму як популярного напрямку філософії, що надавав одне з пояснень існування особи в життєвому просторі [6; 9; 10]. Екзистенціальні риси простежуються в багатьох сферах тієї епохи: культурі, суспільстві, державі, законах тощо. Відповідно, вони відображаються й у процесі формування уявлень про правову ідеологію.

Серед ключових позицій, на яких базуються ці уявлення, виділимо такі:

– протиставлення справжнього існування особи та особи як суб'єкта правовідносин (екзистенції та буття в соціумі);

– протиставлення недійсності існування суб'єктивних прав суб'єкта правовідносин (прав згідно з його особистими бажаннями) у світі об'єктивної та соціалізації.

Спираючись на висновки українських дослідників О. Михайлик та С. Таранова, вважаємо, що екзистен-

ціоналістський підхід трактує правову ідеологію як вихідне (дораціональне та дорефлексивне) переживання правосвідомості, осягнення особою свого правового буття у світі правовідносин. Суб'єкт правовідносин, згідно з екзистенціалістським підходом – це самотня істота, яка «закинута» долею в правове буття.

Відповідно до такої логіки правова ідеологія – це прояв стурбованості особи щодо свого становища у ворожому оточенні, а також:

– прагнення знайти компроміси в співіснуванні з іншими у світі об'єктивованих цінностей, відносин і форм спілкування;

– приреченість «рахуватися» із соціальними обставинами життя, на які бажано знайти оптимальний (ідеологічний) спосіб соціального реагування;

– надія знайти своє місце в соціумі та зробити свій вибір щодо вдосконалення його (ідеологічного піднесення правовідносин) або ігнорування соціальних норм.

Тобто в такому безособовому світі суб'єкт правовідносин лише в ситуаціях глибокого потрясіння («межові ситуації» К. Ясперса [8, с. 205; 12]) може осягнути екзистенцію сенсу свого буття. Основне завдання правової ідеології полягає тут у розумінні й трактуванні правовідносин як екзистенціального явища в його співвідношенні з державними законами.

На нашу думку, у цьому контексті екзистенціальна правова ідеологія виступає як справжнє право, а чинні правовідносини – як щось несправжнє, відчужене від особи та те, що протистоїть її екзистенціальній сутності. Це можна порівняти зі знеособленою об'єктивованою формою вираження ідеологічного права.

Середбагатьох представників екзистенціалістського напрямку періоду його розквіту (перша половина ХХ ст.) особливої уваги заслуговують наукові праці В. Майхофера: «Буття і право» (1954 р.), «Природа речей» (1958 р.), «Природне право як екзистенційне право» (1963 р.) та інші. Ми виділили цього філософа серед інших через його помітний внесок у фундамент ідеї екзистенціалістського буття в правовій ідеології. Зокрема, науковець пропонував по-різному розуміти праворозуміння та, відповідно, можливості правової ідеології й способи її використання.

Найбільш наближеним до теми нашого дослідження виступають його сентенції щодо реалізації певних аспектів екзистенціалістських положень щодо правової ідеології, наприклад:

– одиничність і неповторність ідеологічного в правовому бутті суб'єкта правовідносин;

– вплив на право в людському бутті того ідеологічного світу, у якому здійснюється це буття.

Ми вважаємо, що відоме поняття «Als-Sein» («буття-в-якості») В. Майхофера можна віднести саме до екзистенціалістського підходу в правовій ідеології як закріпленого на законодавчому рівні розуміння людської екзистенції, де індивідуальне право пов'язане із соціальним буттям.

Узагальнюючи теоретичні постулати В. Майхофера, можна зробити висновок про те, що в ситуаціях правової взаємодії особа у своїй екзистенції проявляє себе суто як суб'єкт правовідносин та не має інших соціальних ролей у той момент (наприклад, не виступає в ролі батька чи сина, чоловіка або дружини, керівника або підлеглого тощо). Згідно з таким трактуванням правова ідеологія виступає в екзистенційно обумовлених соціальних еманациях.

У таких правовідносинах суб'єктної екзистенції та ідеологічної самотності реалізується правосвідомість задіяних у правовій ситуації осіб через знаходження компромісу із суб'єктивним уявленням інших про свої та чужі права й обов'язки. Означене мислитель називав «самотуттям індивідів».

Ґрунтуючись на концепції В. Майхофера щодо ситуацій рольових проявів людської екзистенції як конкретних ситуацій природного права, пропонуємо вважати такий стан речей «правовим самотуттям». Зокрема, маються на увазі такі особливості, які детально розкриваються в дослідженнях А. Боттонде [2], В. Маслов [6], А. Чаплигіна [9] та Г. Шпренгера [11]:

– згідно з екзистенціалістською інтерпретацією традиційної категорії «природа речей» сенс правової ідеології інтерпретується ним як конкретно природне утворення;

– наголошується на «золотому правилі» правовідносин, яке, на наш погляд, можна сформулювати як пропозицію до громадян читини з іншими так, як хотіли би вони, щоб чинили з ними.

Вважаємо, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології може бути виражений через ставлення до правовідносин у суспільстві як до рольової поведінки громадян, де правилами виступають не лише закони, а власне усвідомлене прагнення їх дотримуватися. На наш погляд, у такому трактуванні набувають юридичної сили побутові поняття «справжня істина», «людяна справедливість» тощо.

Враховуючи наведене, доречно згадати видатні ідеї І. Канта щодо виведення раціональних максимумів поведінки для типологічних ролей, у нашому випадку – ролей у правовідносинах на кшталт категоричного імперативу. Аналітичну увагу в означеному сенсі привертають внутрішні протиріччя між людською екзистенцією та формалізованим правом й ідеологізованою правосвідомістю, тобто неузгодженості між природним правом та абстрактно-загальними установками.

Згадане раніше «золоте правило» балансу правовідносин відображається тут як екзистенція права в ідеологічному вимірі. Робимо такий висновок з огляду на природні цінності людського буття та самотуття громадян як суб'єктів соціальних взаємовідносин.

Отже, традиційне природне право отримує нового вигляду за рахунок фонового забарвлення поняттями «людська гідність», «рівність/цінність усіх людей», «права кожного на задоволення його потреб та розвитку й реалізацію здібностей» [4]. У законодавчій інтерпретації це може виглядати як природний порядок правовідносин, що функціонує завдяки ідеологічним установкам права на дотримання правових свобод щодо суб'єкта правовідносин. Вважаємо, що саме в цьому полягає сутність правової ідеології в екзистенціальному вимірі.

Узагальнення наукових здобутків авторів-екзистенціалістів дозволяє стверджувати, що правова ідеологія має розбіжності з офіційною позицією законодавця та нормативами чинного закону саме на екзистенціальному (окрім іншого) рівні. Це переконання ґрунтується на тому, що екзистенціальне право трактує закон, з одного боку, як конкретно-ситуаційний перелік вимог раціоналістичного, а з іншого – як протигагу природному.

У зв'язку із цим увагу привертає ступінь представленості екзистенціального в правовій ідеології як такої. Цій проблематиці присвячена значна кількість нау-

кових праць, серед яких найбільш наближеними до нашого дослідження є наукові здобутки Е. Фехнера: «Філософія правової ідеології. Соціологія і метафізика правової ідеології» (1956 р.), «Природне право і екзистенціальна філософія» (1981 р.) та інші. На основі вивчення його творів можна зробити висновок, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології спирається лише на емпіричні факти й відкидає трансцендентальні чинники, до яких звертаються представники інших ідеологічних напрямів. Відповідно, це призводить до трактування правової ідеології як екзистенційно одностороннього емпіричного соціологізму та отожднює її зі світоустроєм у державному масштабі на макросуспільному рівні.

Видатні філософи-екзистенціалісти підтримували цю точку зору. Так, К. Ясперс наголошував на тому, що державна влада базується на певному законодавчому фундаменті, який становить собою базис для взаємодії законодавця та суспільства, людини та системи, активності суб'єкта правовідносин у правовому полі тощо. На наш погляд, ці відносини доцільно розуміти як юридичну актуалізацію ідеологічної екзистенції, яка формує правовий сектор буття будь-якої громади та самобуття кожного її члена.

Згідно з поглядами на ідеологію екзистенціального права Е. Фехнера з людської екзистенції випливає все суще, у тому числі й правові особливості співіснування громадян [3, с. 17–24]. У контексті нашого дослідження особливо значущою є фехнерівська концепція протиставлення двох правових різновидів. Маємо на увазі антитезу змісту природного права (живого, довільного, породженого людською екзистенцією) та права позитивного. Останнє Е. Фехнер вважав чужорідним, механічним, норми якого «мертві», що й не дозволяє повно відобразити в реаліях життя нормативний взірць правової поведінки.

Екзистенціалістський підхід до правової ідеології на такому ґрунті відображається в тому, що екзистенція будь-якого правового рішення суб'єкта правовідносин розглядається науковцем як суб'єктивно-вольове рішення, розраховане на ідейне впровадження в ситуації соціальної взаємодії. Розвиваючи цю думку, вважаємо, що ідеологічно очікувана правова поведінка громадян (рівень законслухняності) формується на основі екзистенції природного права, тобто «живої» правової ідеології з урахуванням практичних реалій життя.

Ми погоджуємось з авторами-екзистенціалістами, які вбачають у другому підході переважання формального та теоретичного над актуальним та практичним. На наш погляд, із цього напрошується думка, що екзистенціалістська правова ідеологія апелює до індивідуальної екзистенції кожного суб'єкта правовідносин, а отже, враховує інтереси та захищає потреби своїх ідеологічних адептів.

Відповідно, екзистенціалістський підхід апріорі відкидає загальність та теоретичність правової ідеології та її юридичних принципів, нормативної форми, положень тощо. Тому вважаємо за доцільне піддати критиці подібну безапеляційність. Узагальнюючи наведене вище, приходимо до висновку, що в екзистенційній площині правова ідеологія виконує такі функції:

- витісняє нормативні установки та підміняє їх довільними (екзистенційними) правилами індивідуально-ситуаційного характеру;

- дозволяє надавати правову оцінку ситуаціям соціальної взаємодії, що екзистенціально визначає індивідуальну норму поведінки;

- пояснює та впроваджує законодавчі положення та інші правові норми як значимі та актуальні одиниці соціального сприйняття права та правовідносин;

- робить можливим «інтуїтивне», тобто несвідоме «програмування» особою своєї поведінки в соціумі як суб'єкта правовідносин.

На наш погляд, співвідношення екзистенціальної сутності буття та правової ідеології залишається в межах традиційного балансу природного та позитивного права, що відображається в поведінці пересічних громадян. Спираючись на це, вважаємо, що екзистенціалістський підхід вказує на дійсність абстрактного в правовій ідеології. Це норми позитивного та абсолютного в ідеологічному змісті права, вони виступають проти класичної природно-правової доктрини.

Аналізуючи наукові здобутки сучасників доби розквіту екзистенціалізму, можемо стверджувати, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології суперечить і класичній природно-правовій доктрині, зокрема, у таких аспектах:

- екзистенціалісти у своїй критиці апелюють до декларованої метафізичності в людській природі, на якій наполягають представники антропологічної філософсько-правової думки;

- для природничих наук характерна поява нових трактувань щодо прав та свобод людини. Тобто інтерпретація природного права також може змінюватися. Між тим, на думку екзистенціалістів, незмінність сутності речей залишається незмінною в усіх процесах (та їх особливостях) оновлення ідеологічної роботи.

Однак екзистенціалістський підхід до правової ідеології, як і підхід природно-правовий, спирається на біологічно обумовлені базисні норми в мимовільному зверненні особи (суб'єкта правовідносин) за критеріями справедливості як до власної інтуїції (природне), так і до знань юридико-соціального характеру (формальна справедливість).

Отже, конкретизація екзистенції правової ідеології може бути представлена як абстрактне вираження права у фіксованих законодавчих принципах. Це, у свою чергу, зменшує можливість визнання надмірної значущості цього явища як самого по собі, а не як вектору для втілення ідеологічних положень у реалії життя.

На нашу думку, це вказує на розвиток правових систем та наявність у них таких характеристик:

- мінливості змістовних принципів права;
- заперечення метафізичного;
- запозичення кращих тез природного права та інших концепцій, що мають потенціал заповнити собою сучасне ідеолого-правове поле;
- суб'єктивність, ірраціональність, наявність психологізмів тощо.

Узагальнення першоджерел засвідчує, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології спирається на відмову від класичних уявлень про ідеологічну роль природного права. Як уже було зазначено, екзистенціалістські погляди на право передбачають поняття права як правовідносин. Філософи-екзистенціалісти наголошують на доцільності сприйняття правової ідеології таким чином:

- як конкретний ненормативний безперервний розвиток ідеального уявлення про правовідносини;

- як пропозицію щодо форми «істинного права» як певного переліку правил правової поведінки, що виникають у соціальній взаємодії;

– як правові рішення, засновані на індивідуальних уподобаннях сутнісного виміру права в межах суспільної ідеологічної екзистенції;

– як одиницю відмінності між поточними законодавчими рішеннями (абстрактні норми) та структурами буття правосвідомості громадян у реаліях життя (правовідносинах).

Отже, екзистенціально правова ідеологія відображається в пошуку ідеального правового рішення в змісті самої ситуації правовідносин (життєвих реаліях). Лише під таким кутом можливе тлумачення правової норми як такої, що має ідеологічний потенціал для суспільного прогресу високорозвинутого громадянського суспільства.

Незважаючи на асоціативні зв'язки з іншими науками, екзистенціальний науковий напрям фундаментально означений як аналіз існування людини на різних глобальних рівнях сприйняття її сутності, екзистенції її внутрішньої та зовнішньої свободи тощо. Тому ми зважаємо на екзистенційні погляди на людину як на суб'єкта правовідносин та розглядаємо під цим кутом екзистенції її самореалізації.

На підтвердження зазначеного нами проведене емпіричне вивчення уявлень суб'єкта правовідносин щодо сутності правової свободи та власної ролі в ній за допомогою опитування. Основними його позиціями стали особливості екзистенціального сприйняття правової ідеології та похідних від неї правовідносин наших співгромадян:

- відповідальність за правові наслідки своєї поведінки;
- сутність правової поведінки на екзистенційному рівні;
- можливості екзистенційного розвитку правовідносин залежно від сутності правосвідомості суб'єктів соціальної взаємодії.

Для уникнення можливих непорозумінь із боку респондентів щодо задіяного понятійного апарату (через різний рівень їх обізнаності у філософських категоріях) ми представили сутнісний бік теми в такій конкретизації:

– чим Ви керуєтеся під час вирішення побутових конфліктів?

- а) правовими знаннями про належну поведінку;
- б) власними уявленнями про справедливість;

– під час оцінювання вчинків у правових відносинах (наприклад, під час визначення меж необхідної оборони) Ви спираєтеся на:

а) формальний підхід: наявність складу правопорушення в діях учасників;

б) емоційне забарвлення події: врахування сутності та розміру моральної шкоди потерпілих від дій нападників;

– що важливіше для свідомого громадянина:

- а) законослухняна поведінка;
- б) слідування власним правовим ідеалам;

– що важливіше для прогресивної держави з високим рівнем дотримання прав та свобод людини:

- а) законослухняні громадяни;
- б) громадянське суспільство;

– чому насамперед Ви маєте намір навчати (уже навчаєте) своїх дітей?

- а) бути законослухняною особою;
- б) мати власні критерії правової та соціальної справедливості.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує переважання екзистенційного ставлення до правової ідеології серед опитаних (діаграма 1):

Діаграма 1

Узагальнені результати опитування свідчать про таке:

– 41,7% респондентів вказують на пріоритетність для них сутнісної індивідуальності в правосвідомості (відповіді шкали «б»);

– 38,1% обрали відповіді, які свідчать про відання переваги адміністративним нормам, а не самостійному визначенню правових пріоритетів (відповіді шкали «а»);

– 20,2% опитаних схилиються до приблизної рівності як формального в праві, так і екзистенційного (49,8% відповідей за шкалою «а» та 50,2% відповідей за шкалою «б»).

Зазначимо, що одержані дані певним чином дисонують із соціально-професійним статусом представників нашої діагностичної вибірки: усі вони є працівниками органів внутрішніх справ, тобто представниками державної структури, яка уособлює директивність формального закону. У загальності, обов'язковості для всіх законодавчих положень та законослухняної поведінки й відображається екзистенція правовідносин системи «держава – людина». Проте, хоча й із невеликим відривом (3,6%), більшість наших опитаних обрали відповіді, які уособлюють протилежну позицію – перевагу індивідуального над формальним в ідеологічному сприйнятті права.

На нашу думку, це підкреслює надзвичайну актуальність та значущість правової ідеології як потужного вектору формування громадянського суспільства в нашій країні. Останні суспільно-політичні революційні події вже показали потенціал українського суспільства як практично-дієвого учасника державних перетворень [1, с. 58]. Відповідно, активізація впровадження правової ідеології на екзистенціальному рівні, на нашу думку, є вельми до речною на поточному етапі розвитку України.

Водночас не можемо не відмітити певної загрози, яку має суцільна захопленість індивідуально екзистенцією правосвідомості громадян. Згідно з проведеним аналізом найбільш невизначеною межею в правовідносинах екзистенціалістського підходу до правової ідеології є розрізнення акта правової свободи та свавільних вчинків.

Висновки. Таким чином, дослідивши особливості екзистенціалістського підходу до правової ідеології, можемо стверджувати, що він характеризується такими особливостями:

– може бути означений як переживання правосвідомості та осягнення особою свого правового буття у світі правовідносин;

– надає альтернативу формальній справедливості позитивного права та суперечить класичній природно-правовій доктрині;

– має відношення до правовідносин у суспільстві як до рольової поведінки громадян, які керуються усвідомленим прагненням дотримуватися законності в правовідносинах;

– відображається в пошуку ідеального правового рішення в змісті ситуації правовідносин, тобто в життєвих реаліях;

– відмовляється від номінально-законодавчого сприйняття права на користь індивідуального.

Список використаної літератури

1. Бичко А.К. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження / А.К. Бичко, І.В. Бичко. – К. : Освіта України, 2014. – 199 с.
2. Боттонде А. Утешение философией / А. де Боттонде. – М. : Эксмо, 2014. – 384 с.
3. Гоян І. Філософські підвалини психофізичного закону Фехнера / І. Гоян // Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія». – 2011. – Вип. 210. – С. 17-24.
4. Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства // Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства : матеріали науково-практичної конференції (Київ, 13 жовтня 2013 р.) / ред. кол.: Н.О. Чугаєнко та ін. ; упоряд. Т.В. Привалко. – К. : Нац. акад. упр., 2013. – 338 с.
5. Кьеркегор С. Или – или. Фрагмент из жизни / С. Кьеркегор. – СПб. : Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии «Амфора», 2011. – 253 с.
6. Маслов В.В. Философия: изучение и понимание : [учеб. пособие для студентов] / В.В. Маслов – К. : Сталь, 2014. – 88 с.
7. Мельник В.В. Соціальні виміри екзистенціалів людського буття / В.В. Мельник. – Слов'янськ : Маторін Б.І., 2012. – 366 с.
8. Перцев А.В. Молодой Ясперс: рождение экзистенциализма из пены психиатрии / А.В. Перцев. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманист. академии, 2012. – 340 с.
9. Чаплыгин А.К. Философия в культуре: актуальные контексты / А.К. Чаплыгин. – Х. : Лидер, 2014. – 356 с.
10. Шевченко С.Л. Автентичність людського буття у філософії екзистенціалізму / С.Л. Шевченко. – К. : Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2012. – 205 с.
11. Шпренгер Г.О месте права в фундаментальной онтологии Мартина Хайдеггера. К ранним исследованиям Вернера Майхофера. Комментарий. Г. Шпренгер: дает ли фундаментальная онтология фундамент для права? / Г. Шпренгер // Проблемы філософії права. – 2008–2009. – Т. 6–7. – С. 25–41.
12. Ясперс К. Ницше и христианство / К. Ясперс ; пер. с нем. Т.Ю. Бородай. – М. : Медиум, 1994. – 307 с.

